

Г.Ф. Турченко

НАЦІОНАЛЬНІ І ТЕРИТОРІАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*

Буржуазія

Модернізаційні процеси в Україні супроводжувалися формуванням нового класу суспільства – буржуазії. Для її представників головним було не походження, а особистий успіх, що матеріалізувався у багатстві. Офіційна статистика царської Росії не оперувала категорією “буржуазія”. В офіційних виданнях Центрального статистичного комітету МВС населення розподілялося у відповідності зі становим походженням. Що ж стосується буржуазії, то вона була всестановою і містила у своєму складі представників міщанства, купецтва, дворянства, селянства і навіть духовенства. Тому встановлення чисельності і складу буржуазії перетворювалося в окреме і досить складне дослідницьке завдання, яким держава не займалася. Після 1917 р. економісти й історики робили спроби вирішити це завдання, застосовуючи різні способи аналізу та різні соціальні критерії. Відповідно, результати їх підрахунків також істотно різнилися. Так, за даними українського економіста Сергія Остапенка, опублікованими в 1919 р., напередодні революції 1917 р. “капіталістів всіх рангів, але без тих, що стоять за чужоземним капіталом, вкладеним в українську промисловість, було 121 873 душ” [1.-С.214]. Автори п'ятого тому багатотомної “Історії Української РСР”, опублікованої в 1967 р., навели свої дані про загальну чисельність і середні прибутки (з розрахунку на одного представника) великої і середньої буржуазії України (див. таблицю 1) [2.-С.15].

Таблиця 1.

Склад і економічна характеристика великої та середньої буржуазії
України (1917 р.)

<i>Категорії</i>	<i>Кількість без членів сімей (тис. чол.)</i>	<i>Прибуток на 1 чол. за рік (тис. руб.)</i>
Промислова буржуазія	14,3	11,3
Торговельна буржуазія	24,5	4,0
Домовласники	32,3	4,7
Всього	71,1	5,6

Наведені у таблиці 1 дані стосуються тих категорій буржуазії, які зазвичай називають великою і середньою. Так, до великої і середньої промислової буржуазії віднесено власників підприємств з кількістю робітників більше 10 і щорічним прибутком понад 2 тис. крб.; відповідні групи торговельної буржуазії – це купці з патентами 1-2 розрядів, домовласників – власники міських будинків чи іншого нерухомого майна вартістю понад 10 тис. крб. Але в умовах довоєнної України з її специфічною економічною і етносоціальною структурою важливу роль відігравали дрібні підприємці. Це численна група власників торговельних, кустарно-промислових

* Дана стаття є продовженням нашої наукової розвідки “Соціальний потенціал українського державотворення напередодні Першої світової війни” (Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Випуск XIV. – С.72-97).

закладів і домовласників, економічним аналогом якої у сільському господарстві були заможні селяни (у радянській історіографії їх називали “куркулями”). Вказана категорія населення авторами таблиці 1 не враховується.

Цей недолік усунули Іван Рибалка і Федір Турченко, які, відтворюючи статистичну модель соціальної структури України напередодні 1917 р., поставили завдання по можливості точно окреслити соціальні межі і встановити чисельність головних соціальних категорій, у т.ч. і буржуазії. В основу аналізу ними було покладено матеріали державної і земської статистики, різноманітні статистико-економічні обстеження і конкретно-історичні дослідження [3.-С.27-39]. Результати підрахунків цих авторів, у тому числі і їх обчислення кількості дрібних підприємців, використовуються в нашій роботі.

З урахуванням становища України у державно-політичній структурі Російської імперії, повсякденних інтересів українського народу і перспектив на майбутнє *у складі буржуазії* України більш-менш чітко виділяються *три групи* з різними соціально-економічними, політичними інтересами і навіть національною ідентифікацією.

Перша, найбільш впливова її група була представлена тими фракціями буржуазії, постійним місцем проживанням якої була Росія чи інші регіони імперії, або зарубіжні країни. Свою підприємницьку діяльність в Україні ця група здійснювала з-за її меж з допомогою фінансово-банківських важелів або через своїх менеджерів, тобто була *“екстериторіальною” буржуазією*. Вважається, що не пов’язана безпосередньо з Україною обставинами свого повсякденного життя і побутом, вона була цілком байдужою до її національних потреб. Це, перш за все, російський промисловий і торговельний капітал. Різноманітними пільгами імперський уряд стимулював активність російської буржуазії по ввезенню в Україну тих товарів (текстилю, взуття, продукції машинобудування і т.д.), які не вироблялися на її території. Виробники мануфактури центральної Росії вважали себе єдиними постачальниками своєї продукції в Україну. По суті, вони опинилися у становищі монополістів, бо імпорт відповідних товарів з-за кордону обкладався великим митом, а деякі товари зовсім заборонялося ввозити. “Російська торговельна і митна політика приложила всі старання, ні спинаючись ні перед чим, щоб розірвати і зруйнувати торговельні зв’язки України з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю й віддати український торг в руки купецтва московського і притягнути Україну економічно до Півночі, до великоруських центрів – Петербурга й Москви”, – писав М.С. Грушевський [4.-С.143]. Український ринок швидко поглинав російські товари, даючи високий прибуток не лише російському промисловому, але й торговельному капіталу, і одночасно блокуючи розвиток українського підприємництва.

Із-за меж України діяв також зарубіжний і російський фінансовий капітал, що контролював ключові галузі промисловості України (вугільну, металургійну, сільськогосподарське машинобудування і т.д.) і хлібну торгівлю через столичні і закордонні банки. На початку ХХ ст. ці галузі вже були об’єднані у синдикати – “Продвугілля”, “Продамет”, “Продруда”, “Урожай”, цукрозаводчиків та ін. Вказані синдикати, виробнича база яких концентрувалася в Україні, належали до найбільших, провідних у Російській імперії. Але на території України не було жодного “суто українського” акціонерного товариства – ні за місцем розташування керівництва, ні за його складом. Ниті управління ними тяглися за межі України і навіть за кордон. Іноземний капітал (французький, бельгійський, німецький, англійський) займав сильні позиції у важкій (вугільній і металургійній) промисловості і сільськогосподарському машинобудуванні. В Україні у 1913 р. діяли 83 іноземні компанії, які вклали у промисловість 414 млн. крб. Це становило третину іноземного капіталу, вкладеного у

промисловість Російської імперії [5.-С.44]. Столичні і зарубіжні банки “зрошувалися” з найбільшими і найвпливовішими акціонерними товариствами і синдикатами. Так, з вугільною промисловістю були міцно зв’язані великі столичні банки – Російський для зовнішньої торгівлі, Російський торгово-промисловий, Азово-Донський, Російсько-Азіатський та ін. Виробництво цукру знаходилося під контролем Азово-Донського, Російсько-Азіатського, Сибірського торговельного, Міжнародного, Петербурзького дисконтно-позичкового та ін. Як зазначалося вище, декілька столичних банків контролювали значну частину комісійної торгівлі хлібом.

Фінансовий капітал справляв значний вплив на урядову економічну політику. Зокрема, з огляду на його інтереси формувалася митна політика, обмежувався чи заборонявся імпорту зарубіжних товарів і заохочувався ввіз з Центральної Росії. Так, наприклад, імпорту мито на вугілля, що ввозилося в імперію через північні порти, дорівнювало напередодні Першої світової війни 1,5 коп. з пуда, а через південні – 6 коп. Це була пряма підтримка кам’яновугільної промисловості Донбасу, де панували петербурзькі банки та іноземці. Водночас у вигідніше становище ставилися користувачі вугілля Петербурга і Москви, а у невикладне – покупці вугілля в Україні [6.-С.48]. Доходило до того, що штучно зменшувався видобуток цього палива, щоб підвищити на нього ціни.

Така політика забезпечувала величезні прибутки банкам і дуже вузькому колу власників акцій вугільних шахт. У 1913 р. вони одержали 120 млн. руб. чистого прибутку – майже у два рази більше, ніж зарплата 170 тис. робітників [1.-С.35]. Подібна ситуація склалася у цукроварній промисловості, де на 1 рубль основного капіталу отримувалося більше 1 (інколи навіть 2-2,5) рубля прибутку [7.-С.110-111].

Серед найбільших акціонерів промислових підприємств, шахт і рудників України переважали іноземці та представники інших національностей. Як правило, вони жили за межами України і промислова діяльність на її території їх цікавила постільки, поскільки була джерелом прибутків. Але насправді проблеми України полягали не у самому російському чи іноземному капіталі. Зрештою, іноземці приносили в Україну передові європейські технології і сприяли прискоренню її індустріалізації, а поява їх тут, окрім усього іншого, була проявом загальноісторичної тенденції інтернаціоналізації капіталу. Що ж стосується росіян, то вони везли сюди товари, на які в Україні був попит. Проблема полягала у тому, що ці процеси ніяк не регулювалися українським суспільством, не враховували його повсякденних і перспективних інтересів і здійснювалися у вигідних для імперського центру формах. Справа, таким чином, зводилася до питання про суверенітет українського суспільства над власною територією, про його контроль над економічним життям в Україні.

Друга група буржуазії, яка функціонувала у народному господарстві України, одержала узагальнюючу назву “**територіальна**”. Це підприємці різних національностей (росіяни, євреї, українці, поляки та ін.) і різних сфер застосування капіталу (фабриканти, домовласники, торговці і т.д.), які вклали свої кошти в економіку України і постійно тут проживали. На їх підприємницьку діяльність стримуючий вплив справляла імперська економічна політика центру, яка створювала штучні перепони зростанню промисловості на периферії Російської імперії, зокрема, в Україні. Це викликало зворотну реакцію підприємців. Захищаючи свої прибутки, вони змушені були діяти як місцеві патріоти – критикувати великодержавну економічну політику й навіть боронити права території, що була місцем застосування їх капіталів. Територіальна буржуазія включалася у тарифну боротьбу з центром, який, відгороджуючи Україну від західних виробників, залишав за собою виключне право постачати на Україну готову промислову продукцію. Ставилося питання про покращення умов для вивозу українського хліба на ринки

Заходу. Непомірно високі тарифи відволікали хлібні вантажі з південних портів, що негативно відбивалося на прибутках хлібовиробників і хліботорговців. Інколи було вигідніше транспортувати вантажі з Бессарабії у далекі Данциг і Кенігсберг, ніж у сусідню Одесу. Окрім усього іншого, це ставило у невигідне становище і залізничників Півдня, де тарифи були непропорційно високими, щоб компенсувати перевитрати залізниць при перевезенні вантажів на великі відстані [8.-С.226]. Свої погляди представники територіальної буржуазії висловлювали на торгово-промислових з'їздах, зібраннях земств, у періодичній пресі тощо. Лунали заклики до територіальної консолідації, зокрема порушувалося питання про необхідність створення територіального об'єднання всіх галузевих і територіальних організацій підприємців, які б висували не лише економічні, а й загальнополітичні вимоги. Коли напередодні Першої світової війни зайшла мова про створення в імперії торгово-промислових палат, які б об'єднували всі категорії підприємців даної місцевості для вирішення регіональних економічних проблем, XXXVI з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії констатував, що "їх необхідність диктується не питаннями економічного, а загальнодержавного характеру" [9.-С.3].

Територіальна буржуазія великою мірою впливала на місцеву адміністрацію, міське самоуправління, вимагала для себе більших прав і повноважень. Зокрема, пропонувалося перетворення земств у широкі органи народного представництва за рахунок зменшення в них присутності дворянства і збільшення питомої ваги і впливу інших суспільних станів. У 1900-х роках в Одесі виник навіть фантастичний проект утворення на Півдні України незалежної від Росії державної одиниці – Чорноморської республіки, на чолі якої передбачалося поставити адвоката О. Пергаменту. З подібною пропозицією виступав у 1905 р. бунтівний лейтенант Шмідт [8.-С.227].

В історичній літературі немає єдиної точки зору щодо ставлення територіальної буржуазії до визвольних прагнень українського народу. Ще у 1908 р. відомий кооператор Микола Стасюк зробив висновок, що територіальні і національні тенденції не можуть злитися, чи, хоча б, взаємосприяти одна одній [10.-С.13,31]. Можливо, цей висновок був нав'язаний гострою конкуренцією між українською кооперацією і неукраїнським крупним капіталістичним підприємництвом, де справді йшла безкомпромісна боротьба. Ця точка зору наприкінці 20-х років була підтримана молодим істориком-марксистом Дмитром Бованенком [11.-С.83-108], а нині її обґрунтовує Богдан Кравченко, для якого територіальна буржуазія не більше, ніж "інтелігентніше, регіональне крило всеросійської буржуазії" [12.-С.56]. Але вважати цю точку зору остаточною немає підстав. У 1912 р. Михайло Гордієнко у статті "Капіталізм і російська культура на Україні" сформулював їй чітку альтернативу: "Обласні антагонізми переростають в національні. Місцевий капітал не може залишатися індиферентною силою до цих антагонізмів, адже його зростання знаходиться в залежності від культурного і господарського розвитку місцевої національності, який затримується фінансовою централізацією... Усвідомлення обласних інтересів, які захищаються місцевим капіталом, трансформуючись у національну свідомість, неминує веде до націоналізації капіталу на Україні" [13.-С.24]. Подібну точку зору обстоював у 20-і роки Михайло Слабченко, який навів конкретні факти на підтвердження ідеї, що історичні прагнення територіальної буржуазії не суперечать інтересам національно-визвольного руху [8.-С.226-228].

До певної міри, територіальні тенденції пробивали дорогу і в російських політичних партіях, що діяли в Україні. Так, місцеві організації конституційно-демократичної партії в Україні, яку прийнято вважати класичною буржуазною партією Росії і яка у своїх програмних документах висувала гасло унітарної держави, нерідко

прагнули дистанціюватися від “єдиноне ділимського” курсу свого ЦК і схилилися до обговорення питання про широке місцеве самоуправління і навіть автономію в Україні [14.-С.139].

Третьою групою у складі великої буржуазії України прийнято вважати **національну українську**. Це була найменш численна і економічно слабка група буржуазії. Умови для її формування були вкрай несприятливими. Виростаючи в повній економічній і політичній залежності від імперії, підприємці-українці досить швидко втрачали національну свідомість. Мільйонери масштабу Терещенка і Яхненка були надто помітними фігурами, щоб проявляти відкрито свої симпатії до українського національного руху. Олександр Оглоблин, який вишукував серед представників великої буржуазії України симпатиків національного руху, змушений був констатувати: “...Яхненко чи Терещенко, будуючи свої цукроварні, цілком вірно підданськи схилилися перед російською владою” [15.-С.119]. До того ж, у підприємницьких колах навіть таких фігур було дуже мало. Типовий підприємець українського походження – дрібний чи середній буржуа. Серед сотень і сотень прізвищ керівників і членів правлінь великих акціонерних товариств України, відомості про які містить офіційне видання “Акционерно-паевые предприятия России” (СПб., 1913), українців нараховується тільки декілька десятків. Але це були відомі і досить впливові підприємницькі родини: Алчевські, Терещенки, Харитоненки, Яхненки, Симиренки, Ясюкевичі та ін. У несприятливих суспільно-політичних умовах вони швидко втрачали національну ідентичність і зливалися з “територіальною” буржуазією. Компроміс таких осіб з імперськими властями був неминучий. Серед великих підприємців-українців хіба що В. Симиренку вдалося зберегти і демонструвати свої симпатії до ідеї національного визволення України. Він матеріально підтримував Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка, український історичний журнал “Киевская старина”, журнал “Україна”, “Літературно-науковий вісник”, газету “Рада”. Він же заснував і утримував на свій кошт один із кращих українських народних театрів. Своє майно (близько 10 млн. рублів) Василь Симиренко заповів на “українську справу”. Інші великі підприємці якщо і згадували про своє українське походження, то досить рідко. У кращому випадку вони відносили себе до досить численної тоді категорії “малоросів”, яка була компромісним симбіозом української і російської ідентичності з ідеологічним переважанням останньої. Тому деякі автори взагалі не виділяють українську буржуазію в окрему групу, а розглядають її у руслі суто територіальних тенденцій. Можна погодитися з Костянтином Кононенком, що до революції 1917 р. “українська буржуазія засвоїла вже комплексне поняття територіальної економіки, але ще не втілила в нього органічний – національний момент” [16.-С.39].

Значно більше умов для збереження національної ідентичності було у тих представників української буржуазії, які були зайняті у дрібному і середньому підприємстві, ремеслах і торгівлі. **Це – дрібні підприємці**. На початку ХХ ст. Україна переживала початковий етап модернізації, тому її економічна структура характеризувалася значними дрібнокапіталістичними сегментами, що становили матеріальну базу численної групи дрібних підприємців, у середовищі яких формувалася середня і велика буржуазія. Характерно, що ця категорія підприємців досить широко була представлена і у сільській, і міській місцевостях. Професійно – це власники торгових, дрібних і середніх кустарно-ремісничих підприємств, млинів, олійниць, закладів харчування, що працювали з невеликою кількістю найманих робітників та учнів, а також дрібні домовласники тощо. Особливо швидко ця підприємницька категорія зростала після 1905 р. в умовах столипінської аграрної реформи, коли селянство стало значно частіше, ніж раніше, звертатися до промислових занять і

торгівлі. У 1913 р. в Україні діяло 105,3 тис. торгових закладів, головним чином, дрібних і середніх, а також близько 7 тис. винних і гастрономічних магазинів, булочних, 15,8 тис. закладів трактирного і готельного промислів тощо [1.-С.196-197]. Передвоєнні роки характеризувалися швидким ростом інших категорій дрібних підприємців. Загальна кількість дрібних підприємців (з урахуванням членів родин) становила, згідно з підрахунками І. Рибалки і Ф. Турченка, 687,8 тис. чол., або 2,2% чисельності населення України. Характерно, що 59% з них були сільськими жителями, а 41% – міськими [3.-С.36]. На підставі цих даних можна стверджувати, що українців у складі дрібних підприємців було значно більше, ніж серед представників великої і середньої буржуазії. Можливо, що українці навіть переважали. В усякому разі, серед сільських дрібних підприємців – очевидно.

Важливу роль у національно-визвольних рухах відіграє *дрібна буржуазія*. Передвоєнні роки позначені швидким розвитком різних її категорій. Фабрично-заводська промисловість була не в змозі задовольнити потреби населення в товарах повсякденного попиту і послугах. Особливо швидко зростала кількість ремісників, зайнятих виробництвом тканин, кравецьким і взуттєвим промислом, компенсуючи недостатню розвиненість в Україні відповідних галузей фабричної промисловості. У той же час досить швидко зменшувалася кількість осіб, зайнятих у візничому промислі. Загальна кількість осіб, яких станом напередодні Першої світової війни можна віднести до категорії дрібної буржуазії (інакше, дрібних власників або, за термінологією радянської історіографії, “середняків” і “бідняків”), становила в Україні з урахуванням членів сімей 4128,3 тис. чол., або 13,3% загальної чисельності населення України. Характерно, що у містах була зайнята лише 1/3 кількості цієї категорії (1337,3 тис. чол.), у той час як у сільській місцевості – 2/3 (2791 тис. чол.) [3.-С.36]. Але слід мати на увазі, що дослідники враховували населення тільки офіційних міст. Якщо ж виходити з того, що до міських належала і значна кількість населених пунктів міського типу, які не увійшли до списку офіційних міст, а насправді стали такими (містечка, фабрично-заводські, рудничні та інші селища), то виявиться, що ця різниця істотно зменшиться. За нашою оцінкою, дрібна буржуазія в Україні була приблизно рівномірно розподілена між містом і селом.

Національний склад цих груп населення, як і всіх інших, був неоднорідним. У торгівлі українська складова становила меншість у всіх регіонах України, як у містах, так і у селах. Так, дані перепису 1897 р. свідчать, що серед торговців 9 українських губерній українців було лише 13%. Переважали євреї, другими за чисельністю були росіяни. Лише на Слобожанщині ситуація була трохи іншою: з 22 381 осіб, зайнятих у торгівлі, українців було 9734, або 43%. Таким чином, тут вони були у відносній більшості [17.-С.180-185]. У міському ремеслі Лівобережжя відсоток українців також був вищим, ніж у інших регіонах України. Що ж стосується сільської місцевості усіх без винятку регіонів України, то тут, у кустарно-ремісничому населенні, серед дрібних і середніх підприємців переважали українці – місцеві селяни, що поступово поривали з сільським господарством.

У літературі побутує думка про недостатню представленість українців у дрібнобуржуазному міському середовищі. Це справді так. У наших сусідів – наприклад, у Польщі і Чехії – на початку ХХ ст. дрібна буржуазія у містах була переважно національною. Але наскільки сильно ця обставина справляла стримуючий вплив на розвиток національно-визвольного руху? Досвід народів Центрально-Східної Європи показує, що успішне державотворення можливе і при відсутності сформованого класу національної буржуазії. Однак, зауважує Мирослав Грох, жоден народ не здобув своєї державності без міської дрібної буржуазії. Це – загальне правило. В Україні міська

дрібна буржуазія українського походження, хоча і у недостатній кількості (у порівнянні з європейськими стандартами), але все ж була представлена. Та ще більше її було у сільській місцевості. Русифікаторські фактори тут діяли значно слабше, ніж у місті. Нагальної необхідності демонструвати щоденну лояльність по відношенню до імперського режиму у дрібного кустаря, як і в інших представників дрібної буржуазії, не було. Навпаки, опинившись у висококонкурентному середовищі, притиснутий єврейським ремеслом і торгівлею, з одного боку, і російським фабрикантом, ремісником і торгівцем, з іншого, він тяжів до українського визвольного руху, зокрема, зауважує Б. Кравченко, до його національно-радикального крила [12.-С.57].

Але **національні почуття** української буржуазії часто не виходили за межі побутових стосунків, мали, скоріше, стихійний, ніж чітко усвідомлений характер, не були організаційно оформленими. Окремої політичної партії, яка б об'єднала цю групу населення, в Україні ще не існувало. Українську демократично-радикальну партію (УДРП), яка виникла в 1905 р., буржуазною можна назвати лише умовно. Це була переважно інтелігентська ліберальна організація, участь у роботі якої підприємців була дуже обмеженою. Не випадково партія оперувала гаслами, які з точки зору інтересів пересічного буржуа були неприйнятними. Мова йде про соціалістичні пункти програми УДРП, про вимогу переходу “капіталів і промислових знарядь у власність тих, хто їх виробляє”. Проте це положення програми не мало директивного характеру. Євген Чикаленко, один з авторів програми (до речі, досить крупний поміщик-підприємець) писав: “...Соціалізм я вважаю за дороговказну зорю, яка вказує шлях, за яким людство повинно йти, але не досягне його, як не досягнуло справжнього християнства, а пристосувало його до життя, так само буде й з соціалізмом” [18.-С.10-11].

Товариство українських поступовців (ТУП), що заступило УДРП і об'єднало у своїх громадах крім радикал-демократів також соціалістів і безпартійних, своїм складом мало відрізнялося від попередника. Дослідники говорять лише про “потенційну соціальну основу” УДРП (а потім – ТУП), якою були “дрібні і середні верстви буржуазії”, середнє селянство, інтелігенція. Ця “потенційна база” до 1917 р. так і не перетворилася в реальну. Реальними і найбільш типовими учасниками громад ТУП були саме інтелігенти, що своєю активністю прагнули компенсувати інерцію “потенційної бази”.

У цих умовах українські (за походженням) буржуа разом з українським (знову ж таки, за походженням) дворянством знаходили політичний притулок у російських партіях і об'єднаннях праволіберального (октябристи) і навіть консервативно-монархічного (Союз Михайла Архангела, Союз руського народу та ін.) напрямку, відіграючи там підпорядковану, другорядну роль. Вступ цих елементів українського населення до названих вище партій найбільш інтенсивно проходив протягом революції 1905-1907 рр. Представники буржуазії і дворянства шукали в їх середовищі захисту від революційних мітингів та погромів з боку есерів та анархістів, що прокотились по містах України, тому підтримували сили порядку і стабільності, які втілювалися в самодержавстві. Після 1907 р. спостерігається спад революційної активності, і тому буржуазія (як і деякі поміщики) почала схилитись до вступу в ліберальні партії (кадетів, УДРП, ТУП).

Робітничий клас

Модернізаційні процеси супроводжувалися швидким розвитком ринкових відносин, що збільшувало попит на робочу силу і створювало умови для формування в Україні робітничого класу. Згідно з підрахунками Михайла Рубача, кількість робітників усіх категорій в Україні напередодні Першої світової війни становила 3612,0 тис. чол.

[19.-С.66], а з урахуванням членів сімей – 6501,6 тис. чол., або 20,8% загальної чисельності населення. Галузевий склад робітників характеризується в таблиці 2.

Таблиця 2.

Галузевий склад робітників України

<i>Галузеві групи робітників</i>	<i>У тис. чол.</i>	<i>У % до підсумку</i>
Промислові робітники	817	22,6
Залізничні робітники	197	5,4
Робітники міської дрібної і ремісничої промисловості	230	6,4
Робітники сільської кустарної промисловості	444	12,4
Будівельні робітники	300	8,3
Сільськогосподарські робітники	1200	33,2
Домашня прислуга	365	10,1
Робітники торговельних і трактирних підприємств, візничого промислу	59	1,6
Всього	3612	100,0

Робітничий клас віддзеркалював на собі особливості економічного розвитку України. Дані таблиці свідчать про надзвичайну строкатість робітничого класу України. Промислові робітники, а саме їх мають на увазі, коли говорять про типових представників пролетаріату, становили менше чверті загальної кількості робітників. До них примикали залізничники і деякі інші групи кваліфікованих робітників. Що ж стосується абсолютної більшості непромислових робітників, то вони були зайняті у відсталих, технічно неозброєних галузях господарства і виконували малокваліфіковану, як правило, ручну роботу. У більшості своїй це були молоді члени селянських родин, які змушені були звертатися до роботи по найму для того, щоб прогодувати себе і забезпечити додатковий прибуток селянському господарству.

Як уже зазначалося вище, промисловий розвиток України був зорієнтований, перш за все, на потреби імперії. Він характеризувався домінуванням видобувних галузей (вугільної і гірничорудної) і первинної обробки (виплавка чавуну і сталі). Половина усіх робітників важкої промисловості України була зосереджена у гірничій та гірничозаводській промисловості Донбасу та Придніпров'я, а ще 20% – у чорній металургії. З галузей машинобудування відносно розвинутою було лише сільськогосподарське, де й працювала більшість робітників цієї галузі. Найбільш модернізованою галуззю легкої промисловості була цукрова, де працювало понад 142,7 тис. чол., або 50% усіх робітників, зайнятих у легкій промисловості [19.-С.54].

Серед міст України найбільш насичені робітниками були Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Луганськ, Юзівка, Олександрівськ, Макіївка, Маріуполь, Єлизаветград. У цьому переліку немає жодного міста Волині і Поділля. Майже половина робітничого класу була зосереджена у степових губерніях.

Ключова проблема участі робітників у процесах державотворення – їх джерела формування, національний склад.

Точної статистики національного складу робітників України на 1917 р. немає. Проте в історичній літературі досить часто зустрічаються дані про національну

структуру робітничого класу, які наводяться у Загальноросійському переписі населення 1897 р. Згідно з цими даними, у дев'яти губерніях України наприкінці XIX ст. було 1480 тис. робітників, з яких 70,5% були місцевими жителями. Із загальної кількості 316,2 тис. врахованих у 1897 р. робітників промисловості і залізничного транспорту українці становили 52,2%. Серед шахтарів українців було 30%, металістів – 31%, залізничників – 41%. Навіть у цукровій промисловості наприкінці XIX ст. частка робітників-росіян дорівнювала 48%, а українців – 49% [19.-С.38].

Ці дані характеризують стан на 1897 р., але деякі сучасні автори, зокрема Богдан Кравченко, без будь-яких застережень використовують їх для аналізу робітничого класу України на момент революції 1917 р. Це не зовсім виправдано. За 20 років після перепису в українському суспільстві відбулися значні модернізаційні зрушення, що спричинили відповідні кількісні і якісні зміни у джерелах формування робітничого класу України. Ми вже вказували про висновки деяких істориків, які писали про несприйняття українським селянством індустріалізації і причини цього вбачали у відсутності навичок промислової праці і низькому рівні грамотності селян. Це справді так, але був ще і сильний психологічний фактор, який слід враховувати. Індустріалізація, особливо в Донбасі і Кривбасі, “впала на голови” місцевих селян, як влітку сніг з ясного неба. У голому степу поряд з українськими селами іноземні капіталісти за неймовірно короткий час, інколи за 2-3 роки, відкривали рудники і на найсучаснішій технічній базі з допомогою іноземних інженерів (а інколи і робітників-іноземців) будували потужні промислові комплекси, підводили до них залізниці, засоби електрозв'язку і енергопостачання та інші елементи інфраструктури. Капіталізм насаджувався “зверху”, а не поступово і природно виростав “знизу”, як це було в російських губерніях. В умовах промислової гарячки кінця XIX ст. на Південь України з-за кордону перевозилися цілі заводи разом з інженерами, майстрами і навіть робітниками. Не слід думати, що місцеве населення сприймало це з захопленням. До новобудов воно не мало ніякого відношення і дивилося на промисловий бум з великою підозрою. Але все це було у другій половині XIX ст. Напередодні Першої світової війни цей шок, у значній мірі, пройшов. Місцеві селяни почали активніше працювати на сусідніх заводах і рудниках, внаслідок чого питома вага вихідців з українських губерній у складі робітничого класу збільшувалася. Радянська історіографія присвятила цим питанням чимало досліджень, хоча конкретних даних, що базуються на достовірних статистичних обстеженнях щодо народного господарства у цілому, немає. Висновки робилися на підставі локальних досліджень. Одне з таких виконав лікар І.Л. Ліссер, який у 1907 р. провів опитування 2 520 прийшлих гірників-рудокопів Криворіжжя. Виявилося, що 53,2% з них прибули з Київщини, 31,0% – з інших губерній України, і лише 15,8% – з-за меж України [20.-С.447].

Відомо, що столипінська аграрна реформа викликала масові переселення українського селянства за Урал. Але чомусь не зверталось належної уваги на те, що одночасно різко зріс відхід сільських жителів на роботу на заводи і фабрики України та зменшився відхід на роботу в сільське господарство. Так, у Київській губернії у 1906-1913 рр. кількість паспортів, виданих селянам для роботи у промисловості, збільшилася на 14,3% і досягла 73 тис. У цілому в передвоєнні роки кількість відхідників-заробітчан, які йшли в міста на заводи, фабрики, залізниці та на роботу домашньою прислугою, набагато перевищувала кількість тих, хто йшов на польові роботи. З цих селян формувалися постійні кадри робітничого класу України [21.-С.353,354]. Слід погодитися з висновком, що не менше 50% загальної кількості робітників Донбасу і Криворіжжя були українцями [7.-С.104].

Але справа не лише у національному походженні робітників. Зрештою, в умовах промислової революції постійні міграції робочої сили – звичайне явище, характерне для

всіх країн. Його наслідком в умовах України могла бути і своєрідна “націоналізація”, українізація мігрантів. Зрештою, можна навести окремі приклади, коли росіяни, які опинялися в українському середовищі, проймалися українською національною свідомістю. Ці приклади характеризують нереалізовану тенденцію, що була переборена всіма обставинами імперського життя. Ці обставини загальновідомі. Радянський державний і партійний діяч В. Затонський зазначив, що зросійщення українського робітничого класу – це “наслідок 300-річного утиску України з боку царату, наслідок того, що у нас капіталізм розвивався... не на українському ґрунті, не поступово, як він розвивався у деяких країнах, навіть у Росії. Капітал прийшов сюди як капітал, здебільшого концесійний, який зразу віз із собою й знаряддя, робітників-майстрів закордонних і робітників, що були фахівцями у вже більш розвинутій Росії” [22.-С.7].

Лише непромислову частину робітників України не торкнулася русифікація. Це були переважно робітники, зайняті у легкій промисловості, а також сезонні робітники, вчорашні селяни. Легку, зокрема, цукрову промисловість, варто виділити окремо. Тут формування національних кадрів робітничого класу відбувалося особливо швидко. Андрій Волик з “*Fata morgana*” Михайла Коцюбинського всі свої очі проглядив, сподіваючись на відбудування згорілої фабрики. Кожній чутці про фабрику, якою б неймовірною вона не була, він вірив. Землю Волик розлюбив і створив для себе ледве не культ фабрики. Інтереси гречкосія різко змінилися. Справивши з машиною “заручини”, він на все своє життя свідомо пристосувався до гудка й шуму коліс, втративши смак до рільництва та скотарства. Жити “по-людському” для нього вже означало бути робітником, а не селянином.

Загальновідомо, що в умовах царської Росії робітники були економічно безправною, політично малорозвиненою групою населення. Але ця загальна теза потребує уточнення, коли мова заходить про різні національні групи робітників в Україні. Відомий український соціал-демократ І. Мазепа писав, що ще напередодні першої російської революції “малосвідомі національноукраїнські робітники жили і боролися під впливом і під проводом російських соціал-демократів. Російські соціал-демократи вели активну роботу в містах України, створивши тут сильні організації. Пропагандистська робота УСДРП була відчутною в невеликих містах і серед сільського пролетаріату”.

Особливо напружену боротьбу за вплив на українських робітників вели українські соціал-демократи з більшовиками, зокрема, з їх ідеологом і вождем В. Леніним. В. Ленін закликав “всяку можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей обов’язково всіма силами ловити, використовувати, закріплювати; цього вимагають корінні інтереси і українського, і великоруського робітничого руху” [23.-С.15-16]. Ідеалом єднання більшовики вважали не лише об’єднання в рамках єдиних політичних організацій, а в майбутньому в рамках однієї держави, але й повну асиміляцію робітників, повне злиття (“слияние”) націй взагалі. Саме асиміляцію, саме злиття В. Ленін вважав явищем, безумовно, прогресивним. Критикуючи в брошурі “Критичні замітки з національного питання” (1913 р.) українського соціал-демократа Лева Юркевича, він писав: “Уже кілька десятиліть цілком визначився процес більш швидкого економічного розвитку півдня, тобто України, що притягує з Великої Росії десятки і сотні тисяч селян і робітників в капіталістичні економії, на рудні, в міста. Факт асиміляції – в цих межах – великоруського й українського пролетаріату безсумнівний. І цей факт безумовно прогресивний...” [24.-С.125].

Л. Юркевич відповів В. Леніну в 1917 р., опублікувавши у Женеві брошуру “Русские социал-демократы и национальный вопрос”. Аргумент Л. Юркевича простий і переконливий: “Програма в національному питанні центрального органу РСДРП, що містить у собі визнання “права на самовизначення націй” і одночасно його заперечення,

дорівнює нулеві” [25.-С.8]. Іншими словами, більшовицька національна політика не передбачала нічого принципово нового і означала фактичне продовження русифікаторської політики царизму. Л. Юркевич, як соціал-демократ, відповідаючи В. Леніну, спирався на підхід до національного питання, який у свій час демонстрували основоположники марксизму, зокрема сам Карл Маркс. Так, роздумуючи над взаємовідносинами між ірландським пролетаріатом і англійськими робітниками у загальному контексті колоніальної політики Англії в Ірландії, К. Маркс писав, що звичайний англійський робітник “ненавидить ірландського як конкурента, який знижує його рівень життя. Він має релігійні, соціальні і національні упередження проти ірландського робітника. Ірландець з лихвою платить йому тією самою монетою. Він вбачає в англійському робітникові одночасно співучасника і сліпе знаряддя англійського панування в Ірландії”. Тому, робить висновок К. Маркс, “єдиний спосіб прискорити соціальну революцію в Англії, – зробити Ірландію незалежною” [26.-С.527-529].

Подібних тверджень стосовно України (на кшталт: “соціальна революція і визволення Росії неможливі без незалежної України”; “російські робітники в Україні – співучасники і сліпе знаряддя російського панування тут”; “російський робітник в Україні виступає як конкурент місцевого українського, знижуючи його життєвий рівень” і т.ін.) ніколи не робив ні Ленін, ні його соратники в Росії і Україні, хоча наведена Марксом модель взаємин між ірландськими і англійськими робітниками цілком справедлива і для України. До речі, це визнавав і В.І. Ленін, порівнюючи становище України у складі Російської імперії зі становищем Ірландії у складі Британської імперії: “Вона (Україна. – Г.Т.) стала для Росії тим, чим була Ірландія для Англії: об’єктом експлуатації, який нічого не одержує натомість”.

Більше того, якщо у становищі українського пролетаріату і були особливості, то лише у бік ускладнення, погіршення. Адже український робітник не міг з надією на працевлаштування їхати в Росію, як ірландський часто і успішно їхав у Англію, знижуючи тим самим соціальне напруження в Ірландії. Через низький рівень професійної підготовки, що було наслідком залежного становища України від Російської імперії, український робітник не міг знайти застосування своїм рукам не тільки у містах Росії, а навіть України.

Відчуваючи непотрібність і зайвість у себе вдома, місцеве робітництво не могло ставитися до прийшлих робітників, як до своїх братів. Чекати від них цього – значить перебувати за межами здорового глузду. Мабуть, з огляду на це цитований вище фрагмент з виступу Володимира Леніна, датований 1914 р., так і не був надрукований у жодному з зібрань його творів. Уперше його обнародував канадський комуніст Петро Кравчук. Пізніше у своїй книзі цей виступ опублікував Богдан Кравченко [12.-С.42].

Глибоке підґрунтя більшовицького прагнення до “братерства” і “єдності” у свій час чудово розкрив російський філософ М. Бердяєв, що досліджував історичні метаморфози російської месіанської ідеї. “Як це парадоксально не звучить, – писав він, – але більшовизм є третє явлення російської великодержавності, російського імперіалізму – першим явленням було московське царство, другим явленням – петровська імперія” [27.-С.99]. У контексті російської великодержавності, а не як прагнення до інтернаціонального братерства і єдності слід розглядати робітничу політику більшовиків.

Інтелігенція

Соціально-економічні і політичні особливості України, зокрема слабкість української буржуазії привели до того, що провід українського національного руху опинився у руках інтелігенції. Починаючи з середини ХІХ ст., саме вона, а не буржуазія, перебрала від дворянства роль носія національно-політичних традицій.

Але перевага селянства у соціальній структурі українського народу та російськомовна система освіти привели до того, що українська інтелігенція становила малочисельний шар населення. За даними перепису 1897 р., питома вага українців у складі службовців, що мали професії, пов'язані з розумовою працею, складала лише 38,5% [28.-С.27].

Крім росіян і українців, певний відсоток інтелігенції на Україні становили євреї, поляки (особливо на Правобережжі), німці, представники інших національностей.

Слід мати на увазі, що поділ інтелігенції на національні групи в умовах зросійщення мав досить умовний характер. Тому до української інтелігенції слід відносити лише тих інтелігентів, які вважали себе українцями або представниками української культури. В умовах царської Росії такими не могли бути всі українці відповідного рівня освіти. Імперський уряд прагнув позбавити український народ його інтелектуальної еліти і усіх тих верств, які мали або могли мати національно-державницькі прагнення. Курс на зросійщення втілювався в імперському законодавстві, починаючи від Петра I і закінчуючи останнім російським імператором Миколою II. З особливою силою русифікаторська політика була спрямована на українську інтелігенцію.

Яким був життєвий шлях пересічного інтелігента в Україні? Російське чи польське оточення в дитинстві, російська гімназія, потім – один з університетів чи інших вузів імперії, які уряд перетворив в оплот зросійщення. Російська культура, її традиції і цінності були постійними супутниками українського інтелігента. Нічого трагічного у цьому не було б, коли б в Україні існували сприятливі умови для вільного розвитку української культури. Але поширення російської культури тут не відбувалось природним шляхом. Простір для неї завойовувався внаслідок насильницького знищення всіх проявів національного життя українців. “Всюди на території держави російської, – узагальнював цю думку відомий єврейський публіцист початку ХХ ст. Володимир Жаботинський, – російська культура з'являється лише після того, як земський яриза прокладав їй дорогу, витоптавши чоботиськом її конкурентів” [29.-С.68]. Російська культура – і це чудово розуміли імперські урядовці в Україні – була могутнім засобом нейтралізації визвольних прагнень українців. “Доти, доки в школі взагалі, а у народній зокрема, буде панувати великоруська мова з твердою (!) постановкою вітчизняної історії, – писав начальник Київського губернського жандармського управління своєму столичному керівництву, – доти всі хитрощі українофільствующої інтелігенції, спрямовані на відокремлення Малоросії, будуть приречені на найрішучішу поразку” [30.-Ф.102.-Оп.ОВДП.-Спр.168.-Арк.32].

У сучасній літературі, особливо зарубіжній, наголошується на малоефективності урядової політики російщення українців, пов'язаної із загальною відсталістю царської Росії, запізненням модернізаційних процесів і неефективністю адміністративної системи [31.-С.81]. Якщо з цим можна погодитися, то лише у тій сфері, яка не стосується інтелігенції. По відношенню до інтелігенції урядова політика була достатньо ефективною, бо не обмежувалася заборонами, а пропонувала альтернативу, про яку у свій час так писав Іван Лисяк-Рудницький: “Від Росії променював велетенський престиж великодержави та блискучої імперської цивілізації. Багато українців, осліплених цим сяйвом, бажало й собі причаститися до нього. Яким скромним і мізерним здавалося те, що українські патріоти осмілювалися протиставляти цій розкішній, всерозтrophуючій колісниці! Яка сміховинна диспропорція сил між величезною, деспотичною державою та жменькою мрійників, що їх єдиною зброєю була віра!” [32.-С.159]. Слід визнати, що саме “чари імперії”, які підкріплювалися можливістю блискучої кар'єри і матеріального благополуччя, паралізували національну волю багатьох українців, кидали їх в обійми зросійщення.

У майновому відношенні інтелігенція була досить різномірною. Верхній її прошарок, до якого належало вище чиновництво, привілейовані кола офіцерства, професура та ін., був тісно пов'язаний матеріальними, духовними і, нарешті, родинними зв'язками з заможною верхівкою суспільства. До верхнього прошарку належали переважно росіяни, зрусифіковані українці, євреї, поляки. Концентрувалися вони у великих містах. Українців у цій групі інтелігенції було порівняно мало.

Середній прошарок інтелігенції – це лікарі, адвокати, інженери, більшість художньої, наукової, військової, чиновної інтелігенції. У середньому прошарку інтелігенції збільшується питома вага українців, особливо серед агрономів, чиновників, кооператорів, журналістів.

Нижчий прошарок інтелігенції – найчисленніший, масовий. Це, перш за все, народні вчителі, а також дрібні службовці, канцеляристи, техніки і конторщики, які інколи об'єднувалися узагальнюючим поняттям “напівінтелігенція”. Напередодні Першої світової війни різних рангів вчителів в Україні було близько 120 тис., канцеляристів та дрібних урядовців – 330 тис., волосних писарів – 66 тис., конторників і техніків у промисловості – 240 тис. Своєрідною категорією населення, що тісно примикала до нижчих верств інтелігенції, були священнослужителі, яких разом з дяками і паламарями налічувалося 135 тис. [1.-С.201]. Основним джерелом формування цих соціально-професійних категорій було село, середнє і, частково, заможне селянство. Саме з його середовища рекрутувалася також численна категорія сільського духовенства, дрібних земських, залізничних та інших службовців. Прагнучи уникнути здрибнення господарств, селяни цілком свідомо віддавали своїх молодших синів і дочок до навчальних закладів, сподіваючись, що після їх закінчення вони матимуть самостійне джерело існування.

Отже, українці були практично відсутні у вищих ешелонах інтелігенції, а значилися переважно серед сільської інтелігенції та спеціалістів без освіти.

Слід вказати і на диспропорції у географічному розташуванні національної інтелігенції у різних регіонах України. У найбільшій мірі вона концентрувалася на Лівобережжі (раніше – Гетьманщина), у той час як на Правобережжі і Півдні була представлена слабо. Так, у лівобережних губерніях працювало 40% загальної кількості вчителів-українців. Ця особливість зумовила важливі регіональні відмінності українського національного руху на початку ХХ ст.

Українська інтелігенція була тією групою населення, яка найгостріше відчувала національний гніт. Зовсім не випадково в умовах недостатньої зрілості української буржуазії керівною силою національно-визвольного руху українського народу виступила саме інтелігенція. Завдяки їй українське питання вийшло за межі національно-культурної проблеми і стало одним з найважливіших факторів політичного життя.

Українська інтелігенція зробила свій внесок у модернізаційні процеси на українських землях. На кінець ХІХ ст. відбулася кристалізація національної свідомості української еліти. Інтелектуальна верхівка відкрито, інколи навіть з викликом, певним епатажем стала демонструвати свою самоідентифікацію з Україною, українською нацією як цілком окремою етноісторичною спільнотою. Це яскраво проявилось не лише у поведінці її окремих представників (згадаймо хоча б Лесине самовизначення – Українка), але й у програмному документі Братства тарасівців “Profession de foi молодих українців” (1893 р.) та документах, що у другій половині 90-х років були складені на його основі. “Наука і життя Вкраїнського народу доводить нам, що Україна була, єсть і буде зовсім окремою нацією, як і кожна нація, вона потребує національної волі для своєї праці і поступу” [33.-С.20], – ці слова “Profession de foi” яскраво віддзеркалюють не лише погляди тарасівців, а й ідеологію української національної інтелігенції у цілому.

Але переконання досить вузького кола українських інтелектуалів слід ще було прищепити цілій нації. І нова генерація національної інтелігенції напружено шукала і пропонувала шляхи перетворення величезної етнічної маси українського населення у те, що І. Франко називав “суцільним культурним організмом, здібним до самостійного культурного і політичного життя” і спроможним увійти на рівних правах з іншими у коло цивілізованих європейських народів. У цьому напрямку напружено працювали українські вчені, мислителі, письменники, поети, композитори, художники. Кожен робив це по-своєму. Іван Франко, Леся Українка та Михайло Коцюбинський створили модерну українську літературу і, за влучною оцінкою І. Крип’якевича і Д. Дорошенка, “поглибили й поширили самоцуття повновартості українця, як громадянина світу”. Михайло Драгоманов був українським політичним мислителем європейського масштабу. Він увів українців у коло сучасних йому політичних і соціологічних вчень і прагнув ув’язати майбутнє України в європейський і світовий контекст. Микола Лисенко став творцем національного напрямку у музиці. Михайло Грушевський заклав основи сучасної української історіографії і зробив те, без чого неможливе націотворення – обґрунтував “український міф” на мові тогочасної науки. Борис Грінченко відредагував 4-томний “Словар української мови”, визнаний класичним. Бенедикт Андерсон у монографії “Уявлені спільноти”, присвяченій походженню і поширенню націоналізму, порівнює становлення літературної мови (“лексикографічної революції”) з “наростаючим гуркотом охопленого вогнем арсеналу, коли кожен маленький вибух веде до більшого, аж поки остаточний спалах не обертає ніч на день” [34.-С.96].

Українська інтелігенція запропонувала альтернативні шляхи для майбутнього розвитку України – автономістський та самостійницький. Саме інтелігенція була ініціатором утворення українських національних партій, її представники переважали в усіх політичних партіях без винятку. Як автономістські (РУП, УСДРП, соціал-демократична “Спілка”, УДП, УРП, УДРП, позапартійне об’єднання ТУП), так і самостійницькі партії та групи (УНП) у програмних документах обґрунтували своє бачення майбутнього державного статусу та устрою України. Лідери кожного з цих напрямків розробили та запропонували на початку ХХ ст. проекти Основного закону України – “Конституційний проект” М. Грушевського і “Конституція Самостійної України” М. Міхновського.

Таким чином, українська національна інтелігенція свою частину історичного завдання по забезпеченню передумов національного відродження свого народу виконувала.

Узагальнення і висновки

Подібне можна сказати і про інші соціальні верстви українського населення. Кожна з них накопичила певний державотворчий потенціал. Можна дискутувати з приводу того, чи достатнім був цей потенціал для повноцінного державотворення. Зрештою, цей диспут уже продовжується багато десятиліть. Згадаймо хоча б теорію про “безбуржуазність” (інакше – “безкласовість”) української нації. Її суть, за словами Михайла Грушевського, полягає у тому, що великі землевласники в Україні зазнали спольщення і зросійщення, а буржуазія була неукраїнського, чи, навіть, “протиукраїнського” походження. Ця точка зору найвидатнішого українського історика часто сприймається, як аксіома. Але наведені у літературі конкретні факти застерігають від такого до неї ставлення. До того ж, у Михайла Грушевського завжди були серйозні опоненти, аргументи яких заслуговують на увагу. Так, Омелян Пріцак у статті “У століття народин М. Грушевського” критикував цю точку зору найвидатнішого українського історика як прояв його народницької ідеології, з якої теорія “безкласовості” української нації випливає прямо і безпосередньо. “У дійсності, – писав

О. Прицак, – український народ був нормальним народом. Це були не тільки селяни (“народні маси”) з інтелігентною надбудовою так званих “свідомих українців”, – а різні прошарки селян, міщан і робітників, та свої-таки вищі верстви: так зване дворянство (поміщики – потомки козацької старшини) та нова наростаюча верства промисловців-капіталістів”. Українське відродження XIX – початку XX ст. було б неможливе, коли б вищі верстви України були майже всі русифіковані та зденаціоналізовані. Кінець XIX – початок XX ст. – це епоха швидких економічних змін, і саме ініціатива та енергія українського народу, а не іноземців були тоді головною рушійною силою економічного розвитку України. Отже, “зворотня сторона медалі успіхів українського національного руху, – стверджує О. Прицак, – це власне готовність допомогти, жертвенність українських вищих верств” [35.-С.214-215]. Концепцію про принципову “нормальність української нації” розгортає у своїй монографії і Ярослав Грицак [36.-С.3]. Така точка зору має багато однодумців, які вважають, що в українському суспільстві у винятково несприятливих умовах імперського режиму і всупереч зросійщенню, збереглися головні соціальні типи, характерні для інших народів, що перебували на подібному рівні розвитку. Це був прояв загальноісторичної тенденції, непідвладній політиці імперії. Але цілком очевидно, що історія спотворила соціальну структуру України, істотно підірвавши у ній ті верстви, що відносять до національної еліти, або “вищої верстви”: інтелігенцію, верхівку селянства, національну буржуазію та дворянство. Однак цих сил виявилось достатньо, щоб усвідомити власні національні інтереси, а після краху у лютому 1917 р. російського царизму очолити боротьбу за відродження суверенітету України, розбудову її державності.

Подібні думки є досить поширеними в українській історіографії. Але побутують й інші. Так, у дослідженні Богдана Кравченка розвивається зовсім інша, значною мірою контраверсійна ідея. Щоб продовжити диспут, можна навести додаткові аргументи на користь кожної з цих точок зору. Але цей диспут, все ж, не має шансів вийти за межі беззмістовної схоластики. Адже ніхто не визначив “середньостатистичних” етносоціальних параметрів суспільства, які б могли забезпечити успішне державотворення, ніхто не розробив чітких його критеріїв. Очевидно, у кожному конкретному випадку, у кожного народу ці параметри свої, унікальні. До того ж, справа не зводилася лише до параметрів етносоціальної структури і до оцінки державницької зрілості самих українців. Як показує світовий досвід, цілком суверенну державу можна будувати й без обов’язкової орієнтації на інтереси корінної нації. Це відбувається тоді, коли достатньо сильними і добре організованими є національні меншини і колоністи, а інтереси території проживання вони ототожнюють зі своїми інтересами, у той час як корінні етноси залишаються недостатньо організованими. В умовах імперської бюрократичної централізації територія України, як певний територіально-економічний район (як, до речі, й інші подібні регіони), була схильна до певного дистанціювання від імперського центру. Проблема територіальної децентралізації була одним з нагальних питань суспільно-економічного життя російської держави, від вирішення якого залежало її майбутнє.

У цьому контексті слід серйозно поставитися до територіальних тенденцій, вплив яких на історію України XX ст. належним чином не вивчений. Ці тенденції ґрунтувалися на реальних економічних, соціально-політичних і всяких інших суперечностях у відносинах України і центру, про які мова вже йшла вище. До сказаного додамо ще один промовистий факт: за офіційними відомостями, у державний прибуток за 1903 р. з України було взято 519 млн. крб., а витрачено на її потреби тільки 279 млн. крб. Таким чином, 240 млн. крб., тобто 46% від загальної суми податків з України, йшло на користь інших частин держави. Для загальноімперських потреб, головним чином, для виплати процентів по зовнішніх позиках з господарства України

вилучалася непропорційно висока частка (близько 2/3) її активного зовнішньоторговельного балансу, що становив близько 400 млн. крб. Акцизні збори забирали щорічно ще 250 млн. крб. [37.-С.101]. “Українська пшениця, сало, горілка, згодом цукор, залізо й вугілля стали такою ж опорою Російській імперії, як хутрянний “ясак” самоїдів та остяків”, – відзначив М.С.Грушевський у 1929 р. [38.-С.3]. Усвідомлення цієї істини викликало почуття незадоволення і породжувало прагнення до змін, до справедливих відносин між Україною та імперським центром. Ці почуття проникали в усі соціальні верстви і національні групи України й приводили до поширення думок про необхідність змін: від територіальної децентралізації чи політичної автономії і до повного державного відокремлення й створення незалежної України. Причому намагання провести територіальну децентралізацію не суперечили українському національному рухові, а підсилювали його, поєднували з тенденцією до злиття в єдине русло на шляху до відновлення української державності. Іван Лисяк-Рудницький стверджував, що становлення сучасної української нації не зводилося до зусиль одного класу чи навіть однієї етнічної групи – українців. При аналізі цього процесу слід брати до уваги “всякі інші сили”, – все, що мало відношення до України і прямо чи опосередковано впливало на формування модерної України [39.-С.11-12].

Особливо посилювалися тенденції до децентралізації у періоди, коли імперія вступала у смугу кризи. На початку 1905 р. у Полтавському товаристві сільського господарства, яке об’єднувало не лише землевласників, але і представників земств, агроном Ганько відкрито виступив з вимогою автономії України і закликав зібрання підтримати його. Представники російської орієнтації виступили проти. Але досить показово, що при цьому вони зробили спробу перевести розмову у площину нагальної необхідності децентралізації Росії [8.-С.230]. Наведемо ще один приклад з історії суспільного руху України періоду революції 1905 р. Він стосується травневої (1905 р.) ініціативи катеринославських громадських діячів, інтелігентів, земців, членів міської думи тощо. Вони запропонували проект державної перебудови Росії, в якому висловилися за федеративний лад, двопалатну систему й куріальні вибори, причому до вищої палати, якою мала стати Державна Рада, третина членів повинна була входити за призначенням, а 2/3 обиратися від з’єднаних комісій дворянських і земських зібрань та міських дум. У нижній палаті (Державній думі) мали засідати представники хліборобів – 617 осіб, міст – 100, підприємців – 24, робітників – 45, а також представники освіти. На 100 виборців мав припадати 1 виборний, а на 100 виборних – 1 депутат [40.-1905.-VII.-С.34-35].

Особливістю цього документа є те, що він не був ініційований виключно українською національною інтелігенцією, вплив якої в 1905 р. у Катеринославі був досить обмеженим. Насправді, це був узагальнюючий вияв територіальних інтересів торгово-промислової і інтелектуальної еліти, земців, представників міського самоврядування. Подібні настрої поширювалися і в інших національних регіонах Російської імперії. У Державній думі існував навіть Союз автономістів-федералістів, який об’єднував депутатів від національних регіонів, які обстоювали ідею перебудови Росії на федеративних засадах. Але чи суперечив його зміст національним інтересам українців? Ні, не суперечив.

Таким чином, українське суспільство початку ХХ ст. було переобтяжене глибокими внутрішніми суперечностями, що загострювалися у міру поглиблення модернізаційних процесів. Реальністю були і глибокі історичні суперечності між Україною та імперським центром, що також мали тенденцію до загострення. Але переоцінювати їх безпосередній вплив на подальший розвиток України немає підстав. Ці протиріччя самі по собі не могли привести до зламу усталених відносин України з Росією і соціально-політичних відносин у самій Україні. Попри все, суспільну систему,

що існувала на початку XX століття, можна характеризувати, як відносно усталену і стабільну. Ця система витримала перевантаження російсько-японської війни 1904-1905 рр. і революції 1905-1907 рр. Активізація соціальних і національних рухів, зростання української національної свідомості, урядові кризи хоча й послабили, але не змогли зруйнувати її. Потрібен був сильний зовнішній струс. Історія чекала на Першу світову війну.

Джерела та література

1. Остапенко С. Економічна географія України. – К., 1920.
2. Історія Української РСР. – К., 1978. – Т.5.
3. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937. – К., 1987.
4. Грушевський М. На порозі нової України (Репринтне відтворення видання 1918 р.). – К., 1991.
5. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917-1967. – К., 1967.
6. Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту. – Харків, 1927.
7. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954.
8. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Харків, 1927. – Т.2.
9. Труды XXXVI Съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1912.
10. Стасюк М. Автономія і розвиток продукційних сил на Україні. – СПб., 1908.
11. Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства // Прапор марксизму. – 1929. – №2.
12. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К., 1997.
13. Гордиенко М. Капитализм и русская культура на Украине // Украинская жизнь. – 1912. – №9.
14. Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М., 1988.
15. Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні. – Харків; Київ, 1931.
16. Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917-1960. – Мюнхен, 1965.
17. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. – СПб., 1897-1905.
18. Чикаленко Є. Спогади. – Львів, 1926. – Т.4.
19. Рубач М.А. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції // Український історичний журнал. – 1963. – №5.
20. Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России. – М., 1958.
21. Історія робітничого класу Української РСР. – К., 1967. – Т.1.
22. Будівництво Радянської України. – Харків, 1929. – Вип. 1.
23. Ленін В.І. Два світи // Повне зібрання творів. – Т.20.
24. Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // Повне зібрання творів. – Т.24.
25. Рыбалка Л. Русские социал-демократы и национальный вопрос. – Женева, 1917.
26. Маркс К. Зігфріду Майєру та Августу Фогту. 9 квітня 1870 р. // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. – Т.32.
27. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма (Репринтное воспроизведение). – М., 1990.
28. Рубач М.А. Реакційна суть націоналістичних “теорій” безкласовості та “єдиного потоку”. – К., 1954.
29. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – К., 1991.
30. Державний архів Російської Федерації.
31. Миллер А. Россия и русификация Украины в XIX веке // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997.
32. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. – К., 1994. – Т.1.

33. "Profession de foi молодих українців" // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Мюнхен, 1983. – Т.1.
34. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001.
35. Прицак О. У сторіччя народин М. Грушевського // Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923. – Нью-Йорк, 1968.
36. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. – К., 1996.
37. Украинский вестник. – 1906. – №2.
38. Грушевський М. Велике діло // Україна. – 1929. – №1.
39. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал і його ідеологічні попередники // Історичні есе. – К., 1994. – Т.2.
40. Южные записки (Катеринослав).

SUMMARY

In the context of the socio-economic preconditions of the Ukrainian revolution the author shows the positions of an industrial and intellectual elite in Ukraine on the eve of the World War I. The relations between the national and territorial tendencies in the political life are researched.

М.О. Фролов

РОЗЛАМ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ЕЛІТИ: ОСОБЛИВОСТІ БОРОТЬБИ ПРОТИ ПРИХИЛЬНИКІВ Л. ТРОЦЬКОГО В УКРАЇНІ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

Боротьба більшовиків з вигаданими та існуючими "націонал-ухильниками", патріотично налаштованими інтелігентами, незадоволеними своїм становищем робітниками і селянами поєднувалась з участю у боротьбі за владу в СРСР, яка почалась між різними елітарними угрупованнями РКП(б) ще за життя В.І. Леніна.

Ця проблема, на жаль, мало привертає увагу сучасних вітчизняних дослідників, хоча за радянських часів було створено величезну кількість наукових робіт, які не наближали до істини, а віддаляли від неї. Образи Л.Д. Троцького, Г.О. Зінов'єва та Л.Б. Каменєва, як образи негативні, ворожі нашому народові, міцно увійшли у свідомість радянських людей старшого покоління [1.-С.114-121; 2.-С.62-74].

Питання про можливість чи неможливість побудови соціалізму в окремо взятій країні – СРСР, а також найближчі перспективи розвитку світової революції, апологетом якої був в очах партійного загалу Л.Д. Троцький, розкололо більшовицьку еліту в 1922-1923 рр. на декілька частин. Для сучасників, що розумілись на питаннях більшовизму та ситуації в СРСР, це було досить логічним і передбачуваним. Каталізатором цього розколу стала важка хвороба В.І. Леніна, яка наприкінці 1922 р. фактично вибила його з участі в активній політиці. Саме так пояснював розкол серед більшовицьких вождів у 1923 р. німецький дипломат тих часів Густав Хільгер [3.-С.240-241].

Відомо, що ще під час хвороби В.І. Леніна, після того, як у 1922 р. за його ініціативою Й.В. Сталін був обраний генеральним секретарем ЦК РКП(б), у політбюро ЦК більшовицької партії склалась "трійка" вождів, яка почала робити активні спроби перебрати на себе всі основні керівні важелі влади в СРСР. У "трійку" входили Г.О. Зінов'єв, Л.Б. Каменєв, Й.В. Сталін. Ситуативно їх підтримували М.О. Бухарін, О.І. Риков, М.П. Томський, М.В. Фрунзе, Я.Е. Рудзутак та інші впливові й відомі партійному загалу більшовицькі лідери. З метою позбавлення реальної влади Льва Давидовича Троцького – другого за популярністю і реальним впливом у новоствореній